

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БЕЗ ВИНИ

Р.Ю. Заїка

*Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлена існуванням у теорії цивільного права спірних питань щодо засад побудови юридичної конструкції відповідальності без вини, в тому числі і доцільності існування цього інституту взагалі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням особливостей відповідальності у цивільному праві присвячена численна монографічна та періодична література (Г.К. Матвеев, Д.В. Боброва, І.С. Канзафарова, Т.В. Ківалова, Н.С.Кузнецова, Л.О. Отрадна та ін.). У колективній монографії «Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення», підготовленої фахівцями різних галузей права, під редакцією Р.А. Майданик, цивільно-правовій відповідальності, яка настає незалежно від вини, присвячений окремий підрозділ [9, с. 115-126]. Проте у сучасній юридичній літературі відсутня єдність щодо розуміння юридичної природи інституту, так званої, цивільно-правової відповідальності без вини, підстав та меж такої відповідальності.

Метою статті є дослідження поняття та правової природи відповідальності без вини у цивільному праві, аналіз підходів вчених-цивілістів до розуміння вини у договірних і недоговірних відносинах, з'ясування місця та значення безвиновної відповідальності в системі цивільно-правової відповідальності і в системі цивільно-правових зобов'язань взагалі.

Основні результати дослідження. Дослідження категорії «відповідальність без вини» неможливе без з'ясування поняття «цивільно-правова відповідальність» і поняття вини в цілому. Загальними умовами цивільно-правової відповідальності є: 1) наявність шкоди; 2) протиправність поведінки заподіювача шкоди; 3) причинно-наслідковий зв'язок між правопорушенням і шкодою, яка настала; 4) вина правопорушника.

Під відповідальністю в цивільно-правовій доктрині традиційно розуміється обов'язок особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за вчинення правопорушення. О.С. Іоффе під цивільно-правовою відповідальністю розумів насамперед санкцію за правопорушення, наслідок, встановлений у законі на випадок його порушення [4, с. 208]. Р.А. Майданик пропонує розглядати цю правову категорію «як застосування до правопорушника у

випадку здійснення протиправних дій або бездіяльності передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру (санкцій)» [9, с. 124]. Т.В. Ківалова акцентує увагу на тому, що цивільно-правова відповідальність – «це завжди відповідальність правопорушника перед потерпілим, а не перед державою чи органами державної влади» [7, с. 214].

Тобто, домінуючою передумовою настання цивільно-правової відповідальності розглядається вчинення правопорушення.

За загальним правилом відповідальність за порушення зобов'язання, настає за наявності вини особи, яка порушила зобов'язання (умислу чи необереженості), якщо інше не передбачено законом чи договором (ст.614 ЦК).

В окремих випадках законодавець передбачає відповідальність незалежно від того чи має місце вина відповідальної особи. Наявність у цивільному праві випадків, коли відповідальність настає без вини, В.П. Грибанов пов'язував з відмінністю в основних функціях юридичної відповідальності в кримінальному та цивільному праві. Головна функція цивільно-правової відповідальності – це відшкодування заподіяної шкоди або збитків [2, с. 342].

Саме поняття «відповідальність без вини» і відмежування відповідальності «без вини» від відповідальності «за вину» залежить, насамперед від розуміння поняття «вина» у цивільному праві. У цивілістичній доктрині відповідальність без вини і відповідальність за вину в різні історичні часи трактувались по-різному.

Наявність цих відмінностей об'єктивно зумовлено розумінням поняття справедливості, яке існувало в суспільстві в різні історичні епохи. Водночас в окремих випадках законодавець будує таку конструкцію відповідальності за цивільне правопорушення, в якій ставлення порушника до вчиненого є факультативною умовою, тобто, законодавець не надає правового значення наявності (чи відсутності) вини особи для настання відповідальності.

В римському праві отримала розвиток приватно-правова норма, яка виникла з публічного кримінального права - як без вини немає покарання, так без вини – відсутнє і відшкодування збитків. Був чітко сформульований принцип вини «*casus a nullo praestatur* (за випадок ніхто не відповідає)». Разом з рецепцією римського права принцип вини увійшов потім у право нових народів і став, як здавалося, наріжним основним началом будь-якого культурного правопорядку. Проте з другої половини XIX ст. починаються сумніви, які поступово переходять до повного заперечення справедливості і соціальної доцільності і заміною його, як зазначає І. О. Покровський, принципом заподіяння [11, с. 342].

Окремі російські цивілісти допускали випадки відповідальності «без вини». В свій час Г.Ф. Шершеневич вважав, що цивільне правопорушення і кримінальний злочин об'єднуються спільним поняттям «заборонена дія», яка порушує чуже суб'єктивне право заподіянням майнової шкоди, і є підставою для виникнення зобов'язальних правовідносин. Дія ж являє собою вираження волі з точки зору юридичної – волі зрілої та свідомої. Тому підставою цивільного правопорушення є вина, умисна або необережна. Якщо відсутня воля – то

відсутня і вина. Проте, він допускав і випадки відповідальності без вини. Так, якщо морське судно, рятуючись від бурі, увійде в порт, і вчинить зіткнення з іншим судном, яке буде стояти в порту, тим самим заподіюючи йому збитки, то судовласник зобов'язаний заповідіні збитки відшкодувати, незважаючи на те, що його вини в цьому немає [13, с. 512-513].

За загальним правилом підставами цивільно-правової відповідальності виступає передбачений законом склад правопорушення – сукупність наступних елементів: наявність шкоди, протиправності, вини та причинного зв'язку між винними протиправними діями і наслідками негативного характеру. Дані положення також відомі, і вчені про генеральний та спеціальні делікти, де спеціальні делікти можуть і не містити всіх компонентів генерального, проте заподіювач шкоди, або інша визначена законом відповідальні особа, все одно буде нести відповідальність. Власне, випадки відповідальності без вини і є різновидами спеціальних деліктів.

На відміну від кримінального права у цивільному праві ми можемо виявити цілий ряд інститутів як договірною, так і недоговірною права, коли настає, так звана, відповідальність і без вини.

Так, професійний зберігач відповідає за втрату, недостачу або пошкодження речей, якщо не доведе, що втрата або пошкодження сталися внаслідок непереборної сили, або із-за властивості речі, про які зберігач, приймаючи її на зберігання, не знав і не міг знати, або внаслідок умислу або грубої необережності поклажодавця (ст. 950 ЦК України). Тобто, понесені поклажодавцем збитки професійний зберігач відшкодовує і у тому випадку, коли вони були заповідіні і без його вини внаслідок такого збігу обставин, які охоронець не міг передбачити (випадок, казус).

Найпоширенішим прикладом безвинової відповідальності у недоговірних відносинах є відповідальність володільця джерела підвищеної небезпеки, який безумовно звільняється від відповідальності, якщо доведе, що шкода була завдана внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого (ч. 5 ст. 1187 ЦК України).

У цивільному законодавстві передбачені й інші випадки такої відповідальності: відповідальність продавця за недоліки товару. Продавець може і не бути виробником товару, проте відповідає перед покупцем за його недоліки і за певних обставин також несе відповідальність без вини, якщо в силу об'єктивних причин буде позбавлений можливості в порядку регресу відшкодувати понесені збитки за рахунок виробника (ст. 679 ЦК); відповідальність перевізника за ненадання транспортного засобу і відповідальність відправника за невикористання транспортного засобу (ст. 921 ЦК); відповідальність перевізника за затримку відправлення пасажирів та порушення строку доставлення пасажирів до пункту призначення (ст. 922 ЦК).

Випадки безвинової відповідальності закріплені не лише в Цивільному кодексі. Відповідно до положень Закону України «Про відповідальність за шкоду, завдану внаслідок дефекту в продукції» (ст. 6, 9 тощо) виробник (виконавець, продавець) звільняється від відповідальності, якщо доведе, що:

- 1) він не вводив продукцію в обіг;

2) дефект, внаслідок якого завдано шкоду, виник після введення виробником продукції в обіг, крім випадків, коли виникнення такого дефекту було зумовлено конструкцією чи складом продукції;

3) продукція була виготовлена чи розповсюджена виробником не в ході провадження ним господарської діяльності;

4) дефект у продукції виник унаслідок додержання виробником вимог законодавства чи виконання обов'язкових для нього приписів органів державної влади.

При цьому на такого споживача покладається обов'язок довести:

1) наявність шкоди;

2) наявність дефекту в продукції;

3) наявність причинно-наслідкового зв'язку між такими шкодою та дефектом.

Таким чином, від відповідальності виробника звільняє вина самого кредитора та окремі обставини, які від нього не залежали (виконання вимог законодавства або обов'язкових приписів і введення продукції в обіг поза його намірами). Інші обставини, які не охоплені згаданими, зумовлюють відповідальність виробника і за відсутності його вини.

У деліктних зобов'язаннях прикладками такої відповідальності є відповідальність держави, а саме за:

а) відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду (ст. 1176 ЦК). Скажімо, особа була засуджена внаслідок завідомо неправдивих свідчень або завідомо неправдивого висновку експерта, проте, незважаючи на відсутність безпосередньої вини з боку працівників прокуратури та суду, відшкодувати заподіяні збитки, буде держава;

б) відшкодування (компенсація) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення (ст. 1177 ЦК);

в) відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину (ст. 1207 ЦК).

У сучасній доктрині цивільного права такі правовідносини традиційно називають відповідальністю без вини, проте ставлення до них неоднозначні.

Так, Д.В. Боброва, розглядаючи питання про відповідальність незалежно від вини, в контексті відповідальності володільця джерела підвищеної небезпеки, вважала, що існування такої відповідальності «в сучасних умовах науково-технічного прогресу, ускладнення усіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості» [12, с. 534-535].

І.С. Канзафарова зазначає, що «відповідальність без вини суперечить принципу справедливості» і пропонує розглядати такі випадки не як, власне, відповідальність, а «її моделлю – квазівідповідальністю» [5, с. 92].

Більшість авторів вважають, що правовідносини юридичної відповідальності виникають з моменту вчинення правопорушення [6, с. 145-159].

На думку Н.С. Кузнецової, порушення права суб'єкта цивільних відносин тягне необхідність відновлення порушеного права, в тому числі і шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Звідси підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права [8, с. 345].

В літературі висловлювалися і пропозиції щодо підстав звільнення від відповідальності без вини. Так Р.А. Майданик пропонує, як умову звільнення від безвинної відповідальності, розглядати виправданій (припустимий) ризик, під яким розуміються дії заподіювача шкоди, що спрямовані на недопущення шкідливого результату (шкоди), відповідно до стандартів поведінки (діяльності). Відповідно, шкода, завдана лікарем, пожежником, військовослужбовцем в ситуації виправданого (правомірного) ризику, якщо при цьому не було перевищення його меж, відшкодуванню не повинна підлягати відшкодуванню [9, с. 125].

Аналіз семантики слова «відповідальність» (сміслового значення мовної одиниці) дозволяє зробити висновок, що у його зміст вкладається таке поняття: необхідність, обов'язок відповідати за *свої* дії, вчинки (курсив Р.З.), тобто – за щось вчинене, або ж, навпаки, за те, що не було належно виконано. Проте суттю цивільно-правової відповідальності є покладання на правопорушника передбачених законом невігідних правових наслідків, які можуть полягати або у позбавленні порушника певних прав або в заміні невиконаного обов'язку новим, або у приєднанні до невиконаного обов'язку додаткового. Якщо ж відповідальність настає за дії, що особа не вчиняла, чи є підстави розглядати передбачені законом правові наслідки саме як відповідальність? Чи може сторона, яку законодавець «призначає» боржником» як таким по суті не бути? Чи може бути справедливим притягнення до відповідальності особи, поведінка якої випадково спричинила настання шкоди або взагалі ніякого відношення до заподіяння шкоди не має?

У договірних відносинах контрагент добросовісно виконав покладені на нього договором зобов'язання, а в недоговірних – відповідно до закону – особа не вчиняла нічого протиправного, проте сам термін – «відповідальність» вже налаштує на негатив.

З одного боку, негативні наслідки майнового характеру, що настали для однієї із сторін, не пов'язані з винною поведінкою контрагента або учасника абсолютних правовідносин. З іншого – законодавець намагається відшкодувати збитки, що зазнала потерпіла сторона, тому виконання зобов'язання по відшкодуванню збитків у таких правовідносинах покладається, як правило, на економічно сильнішого контрагента – професійного зберігача, володільця джерела підвищеної небезпеки.

За своєю правовою природою зобов'язання, які виникають і за відсутності умов, що складають повний склад правопорушення, є особливим різновидом правовідносин і, незважаючи на те, що виконують певною мірою покладені на відповідальність функції (поновлення порушених суб'єктивних прав), не можуть бути віднесені до мір відповідальності в традиційному розумінні цього поняття. Саме цьому інституті знаходять своє втілення такі засади цивільного права як справедливість, розумність та доцільність [3, с. 149].

Справедливість передбачає не лише рівність сторін перед законом, рівність учасників цивільних правовідносин між собою, співвідношення міри відповідальності ступеню скоєного правопорушення, а і забезпечення оптимального співвідношення інтересу приватного з інтересом загальним, публічним. Так І.В. Венедіктова, як приклад домінування публічних інтересів над приватними, наводить положення ЦК України, які зобов'язують сторони нотаріально посвідчувати окремі правочини (статті 209-210 ЦК), обов'язкові вимоги до форми довіреності (ст. 245 ЦК), заборона скорочувати строк позовної давності по домовленості (ст. 259 ЦК), заборона використовувати власність на шкоду правам та свободам громадян (ст. 319 ЦК), заборона приймати спадщину з умовою (ст. 1268 ЦК) та ін. [1, с. 188-189].

Водночас, відмова від інституту відповідальності без вини у цивільному праві потребує створення певного механізму, який би забезпечив дієвий захист інтересів осіб, яким була заподіяна шкода.

На нашу думку, законодавча норма, яка зобов'язує сторону в договорі відшкодувати збитки контрагентові або ж у недоговірних зобов'язаннях, – відшкодувати заподіяний збиток, за своєю природою виступає не як норма цивільно-правової відповідальності, а як компенсаційна норма, на яку покладається завдання відновити порушені майнові права і відшкодувати заподіяні збитки.

За таких обставин мова повинна йти не про цивільно-правову відповідальність без вини, а про спеціальну підставу виникнення цивільно-правових зобов'язань компенсаційного характеру, тобто, виникнення цивільно-правових зобов'язань по відшкодуванню шкоди, підстави та умови виникнення яких впливають безпосередньо із закону. Мета законодавця - не покарати правопорушника, а поновити порушені права потерпілого, тому, за відсутності вини особи, мова повинна йти не про відповідальність перед потерпілим, а про один із елементів компенсаційного механізму, прямо передбаченого зобов'язальним правом. Таке розуміння правової природи так званої відповідальності без вини, повністю відповідає і ч. 3 ст. 11 ЦК України: «Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства».

Висновки. Таким чином правовідносини, які виникають між потерпілою особою і особою, вина якої у заподіянні шкоди відсутня, проте на яку законодавець покладає обов'язок відшкодувати збитки, будуть характеризуватися не «відповідальністю без вини», а набудуть характеру «виконання компенсаційних зобов'язань, передбачених законом». Створення інституту компенсаційних зобов'язань дозволить уникнути існуючої колізії між підставами (умовами) цивільно-правової відповідальності з підставами настання інших видів юридичної відповідальності (кримінальної, адміністративної та ін.).

Суди будуть більш виважено відноситись до визначення розміру відшкодування, оскільки при розгляді конкретної справи буде йтися не про підстави та межі відповідальності як такі, що підсвідомо формують негативне суддівське бачення ситуації, а про стягнення компенсаційного характеру за вчинення дій, які не є протиправними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Венедиктова И.В.* Охраняемый законом интерес в гражданском праве: Монография / И.В. Венедиктова. – Х. : Точка, 2012. – 508 с.
2. *Грибанов В.П.* Осуществление и защита гражданских прав. – изд. 2-е стереотип. – М. : Статут, 2001. – 411 с.
3. *Заика Р.Ю.* Правовая природа гражданско-правовой ответственности без вины // Теория и практика современной юридической науки: Тезисы научно-практической конференции студентов, аспирантов и преподавателей. 26 апреля 2013 года. – Ростов-на-Дону: ДЮИ, 2013. – С. 148-149.
4. *Иоффе О.С.* Избранные труды. В 4 т. – СПб, 2003. – Т. 1. – 572 с.
5. *Канзафарова І.С.* «До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини // І.С. Канзафарова Вісник Хмельницького університету права. – 2003. – № 3. – С. 89-95.
6. *Канзафарова І.С.* Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія / І.С. Канзафарова. – Одеса, 2006. – 264 с.
7. *Ківалова Т.В.* Цивільно-правова недоговорна відповідальність як вид юридичної відповідальності // Про українське право. Правова відповідальність. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка / За ред. І.А. Безклубого. – К., 2010. – Час. У. – С. 207-216.
8. *Кузнецова Н.С.* Институт цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України // Правова доктрина України: У 5 т. – Х. : право, 2013, – Т. 3. Доктрина приватного права: Н.С. Кузнецова, О.Є. Харитонов, Р.А. Майданик та ін.; За заг. ред. Н.С. Кузнецової. – С. 330-348.
9. *Майданик Р.А.* Цивільно-правова відповідальність // Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів, відп. ред. Ю.В. Баулін. – Донецьк : ПП «ВД «Кальміус», 2013. – С. 86-147.
10. *Матвеев Г.К.* Основания гражданскоправовой ответственности. – М. : Юрид. лит., 1970. – 311 с.
11. *Покровский А.* Основные проблемы гражданского права. – М. : Статут, 1998. – 353 с.
12. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. – Кн. 2 / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 722 с.
13. *Шершеневич Г.Ф.* Курс гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. – Тула: Автограф, 2001. – 720 с.

Заика Р.Ю. Юридична природа відповідальності без вини

У статті досліджується доцільність існування такого цивільно-правового інституту, як відповідальність без вини. Викладені основні підходи до розуміння вини та тих відносин, які у цивільному праві називають відповідальністю без вини. Проаналізовані випадки настання так званої відповідальності без вини на конкретних прикладах. Як висновок окреслено власний підхід до розуміння даних правовідносин.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, вина, ризик, цивільно-правова відповідальність без вини, випадок, непереборна сила.

Заика Р.Ю. Юридическая природа ответственности без вины

В статье исследуется необходимость существования такого гражданско-правового института, как ответственность без вины. Изложены основные подходы к

пониманию вины и тех правоотношений, которые в гражданском праве называют ответственностью без вины. На примерах проанализированы случаи, когда наступает так называемая ответственность без вины. В качестве вывода изложен собственный подход к пониманию данного правоотношения.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, вина, риск, гражданско-правовая ответственность без вины, казус, непреодолимая сила.

Zaika R. Legal nature of responsibility without guilt

In the article the necessity of existence of such civil legal institute, as responsibility, without guilt is researched. The basic ways of definition of guilt, and those legal relationships which are known in a civil law as responsibility without guilt are expounded. On examples cases are analysed, when so-called the responsibility without guilt comes. As a conclusion the own way of definition of this legal relationship is expounded.

Key words: *civil responsibility, guilt, risk, civil responsibility without guilt, casus, force majeure.*

Стаття надійшла до редакції 14.03.2014.